

Brian McLaren

DE GROTE SPIRITUELE SHIFT

Christendom in beweging

Brian McLaren

DE
GROTE
SPIRITUELE
SHIFT

Christendom in beweging

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

Inhoud

<i>Voorwoord: De zwaluwstaartwouw</i>	11
Inleiding: De cola en het blikje	17

DEEL I

DE SPIRITUELE SHIFT

*Van een stelsel met geloofsstandpunten
naar een manier van leven*

1. De crisis bij de palo verde boom	35
2. Een diepere loyaliteit	50
3. Leren hoe je liefhebt	67

DEEL II

DE THEOLOGISCHE SHIFT

*Van een gewelddadige God die domineert
naar een geweldloze God die bevrijdt*

4. De genocide-troefkaart die je achter de hand hebt	89
5. God 5.0	109
6. De Bijbel in barensood	130

DEEL III

DE MISSIONAIRE SHIFT

*Van een georganiseerde religie naar
een organiserende religie*

7. Die schitterende romance	149
8. Verlost zijn van de zelfmoordmachine	171
9. Jullie zijn maatschappelijke dichters	191
10. Het opengebroken hart	209

NAWOORD: Wij hebben de stap gezet. En de wateren werden gespleten	228
--	-----

Appendices

I. Handvest voor een rechtvaardig en ruimhartig christendom	233
II. Veertien richtlijnen voor een rechtvaardig en ruimhartig christendom	237
III. Meer over geloofsstandpunten	241

<i>Dankwoord</i>	257
------------------	-----

<i>Noten</i>	259
--------------	-----

<i>Index personen</i>	295
-----------------------	-----

<i>Index zaken</i>	297
--------------------	-----

VOORWOORD

De zwaluwstaartwouw

Het menselijk verhaal is een vertelling over mensen die in beweging zijn. Antropologen vertellen ons dat onze voorouders zo'n tweehonderdduizend jaar geleden in het zuiden van Afrika woonden, maar al snel naar het noorden trokken, en uiteindelijk terechtkwamen in het Midden-Oosten. Een deel van hen trok vervolgens verder naar het westen richting Europa, en anderen naar het oosten richting Azië. En dat vormde, zoals we weten, nog maar het begin.

Ook de Bijbel vertelt een verhaal over mensen die in beweging zijn, door een beeld te schetsen van de menselijke reis: eerst leefden ze als jagers en verzamelaars in een tuin, later werden ze nomadische herders, met patriarchen, en uiteindelijk vestigden ze zich als boeren, met stamhoofden en krijgsheren. Vanaf dat punt maakte de mensheid een transitie door, totdat we woonden in stadstaten, en vervolgens de onwennige burgers werden van elkaar verdringende koninkrijken en kolonialistische imperiums. De twee belangrijkste verhaallijnen binnen de Hebreeuwse Schriften gaan over uittochten en verbanningen. Bijbelverhalen zijn vertellingen over mensen in beweging, en de Bijbelse verhaallijn loopt over van de diep menselijke spanning die bestaat tussen een gevestigd leven en een leven van onderweg zijn. Jezus zelf was voortdurend onderweg, door met zijn discipelen van plaats naar plaats te trekken, waarbij hun fysieke beweging de spirituele odyssee weerspiegelt die hij met hen was aangegaan. 'De vossen hebben holen en de vogels hebben nesten', zei hij, maar zelf beschikte hij niet over zo'n plek die een thuis voor hem vormde. Hij was altijd onderweg en verbleef

nergens een langere tijd. Zijn eerste woorden luidden: 'Volg mij', en zijn laatste woorden: 'Ga op weg, tot aan de uithoeken van de aarde.' We zouden kunnen zeggen dat Jezus een reizende messias was en de Bijbel een boek over reizen.

Als jongetje vond ik het heerlijk om in de Bijbel te lezen, en ik raakte diep doordrongen van dit gevoel van beweging. Als tiener begon ik sciencefictionboeken te lezen, en al snel raakte mijn puberfantasie in vervoering door grootse dromen over reizen door het heelal.

Het mag geen wonder heten dat de *homo sapiens* ook wel de *homo viator* wordt genoemd. We zijn menselijke reizigers en pelgrims: altijd onderweg.

Of misschien toch niet altijd. Ik ben opgegroeid binnen een fundamentalistische christelijke traditie die bekendstaat als de 'Plymouth Brethren' (verwant aan de vergadering van gelovigen). We kenden geen officieel motto, maar was dat wel zo geweest, dan had het zomaar 'Ons geloof is onwrikbaar' kunnen zijn. Enkele van de slechtste ideeën die binnen de bredere christelijke wereld leven, zijn door ons aangeleverd, zoals de bedelingenleer, de grote opname van de gelovigen en het hele eindtijdscenario dat je misschien kent van de film *Left Behind*. (Waarvoor overigens geen dank.) Onze kleine sekte heeft enige bescheiden roem vergaard door de grote Amerikaanse komiek Garrison Keillor. Zijn verhalen over zijn jeugd bij de 'Heilige broeders' brachten vaak een grimas van herkenning bij me teweeg, en veroorzaakten soms gehuiver of gekreun.

Mijn grootouders, zowel van vaders- als van moederskant, waren deze Broederbeweging zeer toegewijd, als zendelingen en als ouderling: zij waren echte getrouwen.¹ Als eerstgeboren trouwe zoon was ik voorbestemd om tot deze gelederen toe te treden, me als een brave jonge Broeder bescheiden op te stellen, en volgens de regels te leven. Als tiener werd het me echter steeds duidelijker dat ik simpelweg niet binnen de rigide kaders van de Broeders paste. Met mijn voorliefde voor filosofie, de evolutieleer en rock & roll had ik de drie overtredingen begaan die me uiteindelijk een rode kaart opleverden. Als door voorzienigheid, die voor mij in ieder geval als geroepen kwam, ontstond juist in die jaren de Jezusbeweging, en dankzij mijn ervaringen binnen die

beweging was het voor mij mogelijk om christen te blijven, zij het op een nieuwe manier: niet langer als fundamentalist, maar als evangelisch christen.

Hoewel velen de evangelicals beschouwen als aartsconservatievelingen, ervaren mensen als ik, die geboren zijn binnen het fundamentalisme, de evangelische wereld vaak als een grote stap naar meer vrijheid. Onder de huid van een evangelical schuilt een fundamentalist die zoekt naar ruimte om te groeien, zou je kunnen zeggen.² Toen ik de dertig was gepasseerd, en als jonge evangelical deel uitmaakte van een vrije gemeente, ging ik aan de slag als kerkstichter en voorganger, en voelde ik me helemaal op mijn plaats. Ik had al een behoorlijke reis achter de rug en wilde nu gewoon rustig blijven zitten waar ik zat.

Maar net toen ik me op mijn gemak begon te voelen, werd de evangelische beweging in de Verenigde Staten energiek gehegroepeerd door fundamentalisten met politieke ambities, die de beweging grondig in de 'religieus rechtse' hoek zetten, en haar opnieuw uitvonden als bedekte vorm van fundamentalisme. Zo kwam het dat ik op mijn veertigste was opgeschoven naar de progressieve kant binnen het evangelische kamp. Vanuit die positie begon ik met het schrijven van boeken. Ik kwam er echter al snel achter dat overijverige conservatieve poortwachters iedereen die theologisch of cultureel linkser was dan zij zeer bevlogen de maat namen. Daarmee werd mijn positie zelfs binnen de evangelische wereld steeds zwakker.³ Of ik ben geëmigreerd of juist gedeporteerd, dat blijft de vraag, maar ik was op mijn vijftigste andermaal op drift geraakt.

In de afgelopen tien jaar is er voor mij echter iets veranderd. Ik ben ditmaal niet gewoon naar een nieuwe plek verhuisd waar ik me nu opnieuw aan het settelen ben, bijvoorbeeld van statisch fundamentalisme via statisch evangelicalisme naar statisch liberalisme. Wel ben ik gaan inzien dat het niet zozeer draait om onze *toestand*, maar om het *traject* dat we afleggen; niet om waar we zijn, maar om waar we heen gaan, niet om onze plek, maar om onze bestemming. Het christelijk geloof is voor mij niet langer een statische locatie, maar een prachtige spirituele reis. En daarmee verandert alles.

Zoals ik het zie, is religie op haar best wanneer ze ons leidt, wanneer

ze ons de richting wijst voor onze geestelijke groei als individu en voor onze culturele evolutie als menselijke soort. Jammer genoeg wordt religie vaak meer een kooi dan een gids, beperkt ze ons vaker dan ze ons op pad stuurt, en vormt ze vaker een buffer tegen constructieve verandering dan een katalysator die verandering mogelijk maakt. In tijden waarin er allerlei snelle en twijfelachtige veranderingen plaatsvinden is zo'n regressieve houding binnen een religie weliswaar begrijpelijk, maar daarmee des te tragischer: juist wanneer een cultuur meer dan ooit behoefte heeft aan wijs geestelijk leiderschap, hebben de religieuze leiders niets te bieden dan bange veroordeling en kritiek, plus een flinke dosis nostalgie naar de goede oude tijd, toen alles nog was zoals het hoorde. Deze regressieve reflex zien we terug bij vele richtingen binnen het christendom, maar ook bij richtingen binnen de islam, het hindoeïsme, het boeddhisme, het judaïsme en andere religies.

In dat licht bezien is het geen verrassing dat mensen met miljoenen tegelijk de traditionele religies de rug toekeren, zich vaak tot het secularisme wenden, en al even vaak tot experimentele vormen van spiritualiteit die nog niet door de religieuze tradities worden ondersteund. Op dit keerpunt vindt er bovendien nog iets anders plaats. Binnen iedere traditie gaan er namelijk alarmerende, maar noodzakelijke stemmen op. We zouden deze kunnen betitelen als profetische stemmen, stemmen die spreken over hoop, inbeeldingskracht en een nieuw begin. Ze zeggen dat er een alternatief bestaat voor statische of rigide religie enerzijds, en voor een areligieus secularisme anderzijds. Ze stellen dat de Geest ons oproept, niet om onze hakken in het zand te zetten, maar wel om onze kampementen op te breken en om weer in beweging te komen. Ze nodigen ons uit voor een grote spirituele shift: niet tot een vertrek uit onze religie, maar tot een vertrek uit onze kooi, onze sleur, niet als uitgeputte ex-leden, maar als *hoopvolle pelgrims die de vlucht naar voren nemen op de reis van het geloof*.

Ik heb er bijna vijf decennia over gedaan om in te zien dat de oproep tot christelijk discipelschap inhoudt dat we worden opgeroepen om in actie te komen, om vooruit te gaan. Dat is de reden waarom ik dit boek heb geschreven. Dit is niet alleen maar een verslag over de huidige stand van zaken. Het is een uitnodiging aan jou om eraan mee te doen,

om erbij te gaan horen, om mee te helpen aan de creatie van een betere toekomst van ons geloof en van onze wereld.

Een illustratie. Al zolang ik me kan heugen, houd ik van vogels. Als jongetje woonde ik in het noorden van de staat New York, en leerde ik van mijn moeder dat de terugkeer van de lijsters een vroeg teken vormde van de aanstaande lente. Een van mijn eerste herinneringen is zelfs dat ik over een pad door een weide loop en een soort mus op een paaltje zie zitten, die een liedje fluit dat ik nog nooit eerder uit de keel van een mus heb horen komen: drie hoge noten, gevolgd door een vloeiende triller. Ik smeed of mijn moeder met me naar de bibliotheek wil gaan, waar ik met mijn neus in de boeken duik en pas stop met bladeren als ik erachter kom wat ik gehoord heb (het geluid van een zanggor): het begin van mijn levenslange liefde voor vogels.⁴

Het grootste deel van mijn leven heb ik evenwel doorgebracht in Maryland, en toen ik uit deze staat verhuisde, was ik in staat bijna iedere vogel herkennen die ik er tegenkwam, zowel aan zijn uiterlijk als aan zijn geluid. Ik heb vervolgens een jaar of zeven in Florida gewoond, aan de kust bij de Golf van Mexico, waar ik weer een heel scala aan voor mij nieuwe vogelsoorten leerde kennen. Voor mij wordt de lente inmiddels dus niet langer aangekondigd door de lijster, maar door de zwaluwstaartwouw die in februari en maart komt aanvliegen vanuit Zuid-Amerika. Op het moment van schrijven verwacht ik hem elk moment weer te kunnen zien, met zijn glanzende witte lijfje, zijn zwarte vleugels en zijn gevorkte staart, duikend en glijdend, klimmend en zwevend, volmaakt gracieus, net boven de boomtoppen. Dan zal ik opnieuw geraakt worden door het wonder van reizen, dat niet alleen in het hart van de mens is gelegd, maar in de hele schepping.

Hoe zou het voelen om een jonge vogel te zijn, die de winter of zomer volmaakt gelukkig doorbrengt op de een of andere comfortabele plek, en dan ineens de onweerstaanbare drang voelt om op reis te gaan? Ik weet niet hoe het voelt om een vogel te zijn, maar wel hoe het is om een mens te zijn die zich geroepen voelt om op te staan en in beweging te komen. En ik denk zomaar dat hetzelfde ook voor jou geldt.

Hoewel ik een christen ben die in de eerste plaats voor zijn medechristenen schrijft, hoop ik dat ook mensen van andere religies uit

onze ervaringen lessen kunnen trekken die op hun eigen ervaringen toepasbaar zijn, net zoals wij van hen kunnen leren. Ik geloof dat wij, net zoals de vluchten ganzen die vanuit verschillende vertrekpunten op reis gaan in de typerende V-vorm, zullen ontdekken dat we worden opgeroepen om een reis in dezelfde richting te ondernemen, en dat we elkaar op een nieuwe manier zullen leren kennen als we aan die oproep gehoor geven.

Ik durf soms zelfs te hopen dat velen van hen die het christelijk geloof hebben opgegeven, vaak met zeer goede redenen, op deze bladzijden nog betere redenen zullen aantreffen om weer hoopvol te zijn, en dat ze zich uitgenodigd zullen voelen om zich aan te sluiten, om mee te doen aan dit epische project, deze transformerende queeste, deze grote spirituele shift in de richting van een betere manier om christen te zijn, en van een betere manier om mens te zijn.

INLEIDING

De cola en het blikje

Stel je eens voor dat je net een doos met twaalf blikjes cola hebt gekocht. Vlak voor je staan al die maagdelijke blikjes nu naast elkaar uitgestald, bruisend en vol beloftes van een weelde aan genot op basis van cafeïne, koolzuur en koolhydraten. Je pakt het eerste blikje op en trekt het open.

Pssss.

Je brengt het blikje naar je lippen, maar de vloeistof die eruit komt smaakt zoutig en vies. Geschrokken gooi je het weg en je opent het tweede blikje. Je nipt ervan, maar meteen, *ffffft!*, spuug je het weer uit: deze smaakt naar bedorven melk. Je opent een derde blikje, dat je voorzichtig naar je lippen brengt, maar waar je niet van drinkt: de stank van rioolwater met koolzuur maakt je misselijk. Als blijkt dat het vierde en vijfde blikje je trakteren op de geuren van benzine en azijn, hoe waarschijnlijk is het dan nog dat je de blikje zes tot en met twaalf aandurft, terwijl die stuk voor stuk het drankje bevatten met de klassieke zoete, fluwelen, tintelende en tongstrelende smaak die je verwacht had?

Stel je nu voor dat je met de klantenservice van Coca-Cola gaat bellen om te vertellen wat je daarnet hebt meegemaakt.

KLANTENSERVICE: Met het wereldwijde hoofdkantoor van Coca-Cola. Kan ik u ergens mee helpen?

JIJ: Ik heb net een doos met twaalf blikjes cola gekocht die afschuwelijk smaakt.

KLANTENSERVICE: Dat is inderdaad heel vervelend. Welke kleur hadden de blikjes?

JIJ: De blikjes waren normaal. Helderrood met witte letters.

KLANTENSERVICE: Goed, dat is het belangrijkste. Zag de kartonnen doos er goed uit; de doos waar de twaalf blikjes in zaten?

JIJ: Ja. Er was niets mis met de doos. Het probleem was nou juist de sma...

KLANTENSERVICE: Bedankt voor het bellen! Het was goed om te horen dat de blikjes rood waren en dat ze in een stevige doos zaten. Geniet van de cola en een prettige dag nog verder!¹

Een drankje kan alleen maar cola heten als het voorzien is van de essentiële kwaliteit of kwaliteiten van een frisdrank: de smaak, en dus niet de verpakking. Bij een politicus draait het om zijn of haar beleid, effectiviteit, en karakter, en dus niet om zijn of haar kapsel of huidskleur. Bij een fiets gaat het in de eerste plaats om de snelheid, het gewicht en het comfort, en niet om de kleur van het zadel.

Maar wat zijn de kwaliteiten van het christelijk geloof die er echt toe doen, ongeacht de vorm en kleur van de verpakking?

Daarin zit het probleem. Dat is de reden waarom wij hoognodig in beweging moeten komen.²

Eeuwenlang is het christendom gepresenteerd als een stelsel met geloofsstandpunten.³ Dat stelsel heeft ten grondslag gelegen aan een breed scala aan onbedoelde consequenties, uiteenlopend van kolonialisme en grootscheepse milieuverontreiniging tot vrouwenonderdrukking, stigmatisering van lhbt'ers, antisemitisme, islamofobie, pedofilie door geestelijken en bevoorrechting van blanken. Wat zou er gebeuren wanneer christenen hun geloof zouden herontdekken, niet als problematisch stelsel met geloofsstandpunten, maar als een rechtvaardige en ruimhartige manier van leven, die geworteld is in contemplatie en die wordt uitgedrukt in de vorm van compassie, die goedmaakt wat in zijn naam is misdaan, en die gewijd is aan liefdevolle gemeenschap tussen alle mensen? Zouden de christenen vanuit hun geloof als stelsel met geloofsstandpunten de reis kunnen maken naar een geloof dat zich uit als een liefdevolle manier van leven? Zou het christelijk geloof de bittere nasmaak van zich kunnen afschudden van kolonialisme, uitsluiting,

veroordeling, hypocrisie en onderdrukking, en de zoete en voedzame smaak kunnen herwinnen van rechtvaardigheid, vreugde en vrede?

Eeuwenlang hebben christenen God gepresenteerd als een Opperwezen dat zijn zegeningen uitstort over de ingewijden, over hen die specifieke geloofsstandpunten delen en die beschikken over de juiste institutionele affiniteit; en als een Opperwezen dat de buitenstaanders afstraft met een eeuwige opzettelijke marteling. Toch openbaarde Jezus God als iemand die 'eet met zondaars', die de buitenstaanders verwelkomt, en die daders zelfs vergeeft wanneer hij wordt afgewezen, gemarteld en gedood. Jezus associeerde God meer met genadige ouderlijke tederheid dan met strikte autoritaire hardheid.⁴ Hij predikte dat God te vinden was in zelfverloochening en dienstbaarheid, en niet zozeer in dominantie en zelfbehoud. Wat zou er gebeuren wanneer christenen zich door Jezus en zijn boodschap lieten leiden tot een nieuwe visie op God? Wat zou er gebeuren wanneer christenen God zouden gaan opvatten, ervaren en belichamen als de liefdevolle, genezende, verzoenende Geest in wie alle schepsels leven, bewegen en bestaan?

Eeuwenlang heeft het christendom zichzelf gepresenteerd als een 'georganiseerde religie': een instituut, of een groepering van instituten, met een aversie tegen verandering, een instituut dat een tijdloos stelsel met geloofsstandpunten beschermde en bevorderde, dat al in de tijd van onze verre voorvaders volledig is vastgelegd. Toch is de daadwerkelijke geschiedenis van het christendom juist een verhaal over verandering en aanpassing. Wij christenen hebben meermalen onze boodschap, onze methoden en onze missie aangepast aan de contouren van onze tijd. Wat zou er kunnen gebeuren wanneer we gaan inzien dat de kern van de christelijke ethos creatief is, constructief en vooruitstrevend; dat het een 'georganiseerde religie' is die alle instituten uitdaagt (inclusief zichzelf) om te leren, te groeien, en rijper te worden, in de richting van een diepere, duurzame visie op verzoening met God, met het ik, met de naaste, met de vijand en met de schepping?

EEN GEDEELDE FRUSTRATIE

Vandaag de dag delen miljoenen onder ons (katholieken, evangelicals, mainstreamprotestanten en orthodoxe gelovigen) een gevoel dat we zelden onder woorden brengen: we zijn bezorgd dat het 'merk' van het christendom zo is aangetast dat velen onder ons het nauwelijks meer durven gebruiken. Of we nu vooral conservatief, progressief of gematigd zijn, of we nu geestelijken zijn of leken, oud of jong: steeds meer mensen uit ons midden voelen aan dat er een betere manier moet bestaan om christen te zijn.

We houden allemaal van Jezus. In onze ogen is hij het beste dat het christendom te bieden heeft. We vinden allemaal dat hij gelijk had, en we willen allemaal de manier van leven navolgen die hij voorleefde en onderwees. We geloven allemaal dat ons christelijk geloof vele prachtige en unieke schatten herbergt. Maar we komen tot het besef dat veel onderdelen van ons geloof iets nodig hebben dat radicaler is dan vernieuwing, herleving of zelfs hervorming. Wij moeten in beweging komen.

Vanzelfsprekend kennen we allemaal allerlei mensen die tot hun eigen volle tevredenheid christelijk zijn op de conventionele manier, en zich er alleen over beklagen dat mensen zoals wij hen niet gewoon rustig laten genieten van hun relatieve zegeningen binnen de spirituele status quo.

Maar we weten ook dat het christendom volgens vele anderen ramelt, en niet zo'n klein beetje ook, en dat dit er niet fraai uitziet.

In de afgelopen twintig jaar ben ik in meer dan veertig verschillende landen geweest, heb ik contact gehad met mensen uit tientallen denominaties, en hoorde ik overal waar ik kwam alarmerende geluiden. Een Latijns-Amerikaanse pinkstervoorganger liet me weten dat zijn ervaringen met het christendom 'van binnenuit' hem bij het geloof vandaan in de armen van het atheïsme hebben gedreven; hij geloofde niet langer wat hij preekte en voelde zich een bedrieger, maar beschikte niet over een andere manier om zijn gezin te onderhouden. Een jonge moeder in de Verenigde Staten beklaagde zich dat ze haar kinderen niet durft mee te nemen naar de kerk, uit angst dat het christendom hun hetzelfde ge-

voel van minderwaardigheid en schaamte zal opleveren als zij er zelf aan had overgehouden. Een Afrikaanse christelijke student liet me weten dat predikers van het welvaartsevangelie in zijn land het christendom hebben veranderd in een financiële zwendel, een vorm van diefstal; in zijn woorden ‘religieuze georganiseerde misdaad’, waarbij voorgangers zichzelf verrijken ten koste van de gemeenteleden.⁵ Van een Aziatische katholieke activist hoorde ik dat hij al decennia geen mis meer heeft bijgewoond, omdat hij de mis ervaart als een middel om slachtoffers van onrecht te sussen, en niet als een middel om hen te organiseren, sterk te maken en de hoofdrol te laten spelen bij hun eigen bevrijding. Een Europese voorganger zei tegen me dat het volgens hem al te laat was: het beste dat het christendom nu nog kon overkomen, was dat het bezweek onder zijn eigen gewicht, zodat er iets nieuws kon ontstaan vanuit de puinhopen. Hij zag zichzelf als stervensbegeleider voor zijn religie. Deze verhalen vol frustratie, onrust en wanhoop zijn soms hartverscheurend.

We kennen allemaal de statistieken. Bijna iedere christelijke stroming in het Westen heeft te maken met dalende ledenaantallen, vooral door het vertrek van jongeren.⁶ Sommigen onder onze collega’s troosten zichzelf, in weerwil van de neergaande tendens, met de gedachte: *de halfslachtige en oppervlakkige gelovigen verdwijnen nu in ieder geval uit de kerk, zo zeggen ze, zodat alleen de ware gelovigen (zoals wij!) overblijven*. Maar onder ons zijn er meer mensen die steeds vaker gaan inzien dat er een gigantische verandering op komst is, en dat de oorzaken van de dalende bezoekcijfers dieper zitten dan de zogenaamde spirituele tekortkomingen van de kerkverlaters.

Om het nog wat erger te maken, lijkt het wel alsof er iedere dag ergens medechristenen nieuwe dieptepunten bereiken in hun pogingen om het christendom te voorzien van een lelijk, saai, lachwekkend, gevaarlijk, of dom gezicht. (En natuurlijk hebben ook wij allen daar stuk voor stuk onze eigen bijdrage aan geleverd.) Niet alleen wij christenen krijgen dat gevoel bij ons geloof. Joden, moslims en anderen komen tot dezelfde slotsom: *onze religies stralen vaak juist het tegendeel uit van wat de oprichter ervan uitstraalde*.

Het patroon laat zich raden. Oprichters zijn doorgaans ruimhartig,

visionair, moedig en creatief, maar de religies die hun werk hadden moeten voortzetten, zijn vaak verworden tot het tegendeel daarvan: vol beperkingen, tegen verandering, nostalgisch, angstig, en geobsedeerd door het behoud van grenzen, stammenstrijd en geld. Terwijl de oprichters de wereld met open armen tegemoet traden, bewaken hun opvolgers het fort met gebalde vuisten. Terwijl de oprichters anderen kracht gaven, vormen hun opvolgers bolwerken waarin macht wordt verzameld. Terwijl de oprichters de tradities weerstonden en hun morele inbeeldingskracht de vrije loop lieten, leggen zij juist tradities op en weigeren ze te denken buiten de gestaalde kaders. Een religie die haar banden met haar oprichter doorsnijdt, terwijl ze wel de naam van haar oprichter blijft dragen, wordt veelal slechts een thuishaven voor andere ideologieën, die haar diensten verkoopt aan de hoogste bieder. Geen wonder dat er tegenwoordig zoveel gelovigen zijn die uitgeput raken, opbranden en het opgeven.

MET JEZUS AAN DE HAAL

Geen wonder dat steeds meer van ons die christen zijn door geboorte, door een keuze, of beide, zich hoofdschuddend afvragen: ‘Wat is er met het christendom gebeurd? Wat is er gebeurd met Jezus en zijn prachtige boodschap?’ We hebben het gevoel dat ze met onze leider aan de haal zijn gegaan, en dat hij nu wordt gegijzeld door extremisten. Zijn gijzelnemers laten hem opdraven voor het oog van de camera’s en laten hem onder druk dingen zeggen waar hij overduidelijk zelf niet achterstaat. Ze voeren hem vaak op als een marionet zonder gezicht, die zich verzet tegen de armen, tegen het milieu, tegen homo’s, tegen intellectuelen, tegen immigranten, en tegen de wetenschap (en die door hun toedoen zelfs een voorstander wordt van marteling, ongelijkheid, geweld, de doodstraf en oorlog). Dat is niet de Jezus zoals we hem kennen uit de evangeliën! Dat is niet de Jezus die onze harten heeft veroverd!

Tegelijkertijd merken we dat een grote minderheid onder de christenen zich niet zozeer luidruchtig, maar des te sterker tegen dit ideologische project verzet. Deze minderheid kan echter te vaak alleen maar

overtuigend spreken over datgene waar ze tegen zijn en waar ze niet langer meer in geloven. Ze vinden het moeilijk om in positieve begrippen uit te drukken wat het geloof voor hen betekent, nadat het is ontstaan van zijn veel te zelfverzekerde mythen, bijgeloof en ideologieën. Terwijl hun tegenspelers boos en gesloten overkomen, lijken deze mensen vaak slim, maar verdwaald. Ze zijn bezorgd over de formaliteiten, commissies en tradities, maar houden zich opvallend op de vlakte over hun geestelijke ervaringen. Terwijl hun tegenspelers hun verstand op nul zetten zodra ze de kerk binnenkomen, sluiten zij op datzelfde moment soms hun hart af.

Mensen zoals jij en ik hebben het gevoel dat we mogen kiezen uit een eindeloos aantal onaantvaardbare alternatieven: onwetendheid in vuur en vlam of bevroren intelligentie⁷; overdreven zekerheid of een tekort aan vertrouwen; actuele stijlen en structuren met een gedateerde boodschap, of een actuele boodschap met gedateerde stijlen en structuren; een achterwaartse beweging of een vooruitstrevende bureaucratie. Steeds weer hebben we de keuze uit twee manieren om irrelevant te zijn. Geen van deze beide opties werkt op de lange termijn, of is overtuigend, of biedt ons een goede manier om te kunnen leven.

Bij velen van ons heeft deze spanning zich al decennia opgebouwd. Zelf heb ik meer dan eens serieus met de gedachte gespeeld om het kerkelijk werk, en zelfs het geloof, achter me te laten. Wanneer ik op zo'n kruispunt stond, stelde ik me voor dat ik wel zou blijven houden van Jezus, waar hij voor stond, wat hij onderwees, en hoe hij leefde, maar dat ik ook door de achterdeur van het geloof naar buiten zou glippen en me niet langer zou voordoen als christen. Het christelijk geloof leek een merk te zijn dat in diskrediet was geraakt en al die stress en rompslomp niet meer waard was. Je had me 'wel spiritueel, maar niet religieus' kunnen noemen. Je had me kunnen beschouwen als post-evangelisch, of zelfs als post-christelijk. Je had me mogen noemen wat je wilde. Maar ik was het beu om water te blijven hozen uit een schip dat aan alle kanten leek te lekken, met kapiteins die maar één ding leken te willen: in volle vaart afsteveneren op de zonsondergang van gisteren. Ik stond op het punt om van boord te springen en naar de wal te zwemmen.

Er speelde echter één probleem. Wanneer ik mijn hart tot bedaren

had gebracht, heb ik de Geest nooit horen fluisteren: 'Geef het op. Keer om. Stap eruit.' In plaats daarvan hoorde ik juist keer op keer: 'Ga *verder!* Wees niet bang! Volhouden! Ga *vooruit!*' Dat werd dus mijn streven, en de titels van mijn boeken vertellen het verhaal over een rusteloosheid, een queeste, een geestelijke reis, een shift.⁸

KAN HET CHRISTENDOM WORDEN GERED?

Velen onder ons hebben vele preken gehoord over de noodzaak dat 'zondaren' moeten worden gered, wedergeboren, of bekeerd. Wij durven ons nu eens af te vragen: *kan het christendom zelf ervaren wat het heeft uitgesproken over anderen? Kan het christendom worden gered? Kan het christelijk geloof opnieuw worden geboren?*

Ik weet dat een aantal van jullie dat betwijfelen, maar ik durf te wedden dat jullie minstens hopen dat het antwoord *ja* is.

Diegenen onder ons die deze spirituele trektocht al jaren geleden zijn begonnen, vergeten vaak dat er iedere dag weer een nieuwe veertienjarige op een volwassen manier begint te denken en voor het eerst vragen gaat stellen, bang dat zij de enige is, en bang dat ze haar kerk en zelfs haar familie wordt uitgeschopt omdat ze het waagt de dingen te betwijfelen die haar zijn aangeleerd. Aan de andere kant van haar dorp woont een voorganger die van zijn traditie knellend theologisch schoei-sel heeft geërfd dat hem tot bloedens toe pijn doet, zodat hij nauwelijks nog een volgende stap kan zetten. Vlak bij hem woont een oude opa wiens kinderen en kleinkinderen God en de kerk ver achter zich hebben gelaten, en die zelf trouwens ook zo zijn bedenkingen heeft bij het hele verhaal. Verderop in de straat woont een jonge moeder die elke avond haar kinderen op bed legt, hen het liefst leert bidden en misschien ook een Bijbelverhaal wil vertellen, maar hen niet wil besmetten met dezelfde schaamte, angst en schuld die haar eigen religieuze opvoeding bij haar heeft achtergelaten.

Het is verleidelijk om het christelijk geloof gewoon op te geven, ik weet het. Maar het is een akker waarin een schat is verstopt, en ik verzeker je dat het je is toegestaan alles wat je daarvan afleidt opzij te schuiven

om dat waardevolle geschenk te ontdekken, dat veel te lang begraven is geweest. Dat is mijn goede nieuws: je hoeft het christelijk geloof niet op te geven. Evenmin hoef je het te accepteren zoals het is. Het christelijk geloof kan worden gered, en jij bent uitgenodigd om deel te nemen aan de bekering ervan. Als we hier maar met een tiental zijn en daar met een handjevol mensen die beginnen aan een trektocht in de juiste richting, dan is dat al voldoende om iets op gang te brengen. Veranderende harten die samen in beweging komen: al snel kantelt het zwaartepunt, en weldra komt er een verschuiving op gang.

Welke kant gaan we op? Als ik daar een heel direct antwoord op geef, zou ik kunnen zeggen dat we reizen in de richting van een diepgaande *bekering* binnen het christelijk geloof. Wat we willen bereiken is een verandering van de inhoud, en niet alleen van de verpakking; van de substantie, en niet alleen van de stijl of de structuur.

Het woord *bekering* kan angstaanjagend zijn, vooral wanneer het christelijk geloof zoals jij dat kent je meer kwaad dan goed heeft gedaan. Het heeft wat dat betreft iets van woorden als *chirurgie* of *chemotherapie*; je hoort een dokter die woorden uitspreken, en zegt zachtjes tegen jezelf: 'Ik had niet verwacht dat de diagnose zo ernstig zou zijn!' In de komende hoofdstukken zul je echter zien waarom ik vind dat ons geliefde geloof er inderdaad ernstig aan toe is, en dat de noodzaak tot een shift en tot bekering heel reëel is.⁹

Er is ook een andere reden waarom het woord *bekering* angstaanjagend is. In handen van de religieuze ambassadeurs van de koloniale machten (Spanje, Portugal, Engeland, Nederland, Amerika en andere) betekende *bekering* een proces van toe-eigening en het bedwingen van degenen die ze met geweld onderdrukten en uitbuitten. Met andere woorden: van 1492 tot diep in de twintigste eeuw verwierf het woord *bekering* de betekenis van een soort culturele genocide, waarbij zogenaamd 'zielen werden gered' door uitroeiing van de oorspronkelijke religies en culturen, zodat de overwonnen volkeren zich konden aanpassen aan de religie, cultuur en economie van hun overheersers.

Er bestaat misschien maar één manier om zo'n term te herstellen: door hem toe te passen op de religie die er misbruik van heeft gemaakt.

Wanneer ik het woord *bekering* gebruik, dan denk ik daarbij ook aan

de manier waarop wij christenen dat woord doorgaans toepassen op iedereen, behalve op onszelf.

Zoals we allemaal weten, gaat bekering gepaard met inkeer: een radicaal andere manier van denken. Ook gaat bekering gepaard met wroeging: over het kwaad dat heeft plaatsgevonden in naam van ons geloof. Maar bekering houdt meer in dan dat je dingen betreurt; bekering wil zeggen dat je anders wordt. Die verandering heeft niet te maken met onze essentiële identiteit; het is niet zo dat onze harde schijf wordt gewist en dat we weer van vooraf aan moeten beginnen. Wel betekent het dat je leert leven op een nieuwe manier: zoekend naar een diepere vorm van leven, naar een betere versie van het leven, naar een meer authentieke uitdrukkingvorm van het christelijk geloof.

Je kunt het vergelijken met de energiemarkt, waarin sprake is van een omslag van fossiele brandstoffen naar herbruikbare, duurzame bronnen, zoals zonne-energie en windkracht. Om een leven dat gevoed wordt door vuile stoffen te laten omslaan naar een leven op basis van schone energie is het niet nodig dat we onze essentie veranderen, maar wel dat we in allerlei andere opzichten veranderen: er moet een omslag komen in onze waarden, ons gedrag, onze prioriteiten, en onze definitie van succes. Je zou kunnen zeggen dat we door de huidige energie-omslag betere, wijzere, meer verantwoordelijke en duurzame versies van onszelf worden.

Op dezelfde manier vereist de spirituele omslag die we nodig hebben geen verandering van onze ware essentie, of van ons hart of van de schat die het christelijk geloof inhoudt. Het christendom blijft nog altijd diep geworteld in Jezus en zijn goede nieuws. Het christelijk geloof zal zich, net als Jezus, blijven vastklampen aan de Bijbel, als rijke bibliotheek vol wijsheden, waarschuwingen, uitdagingen, weeën en inspiratie. Het zal blijven putten uit de christelijke traditie, met al haar inspirende en meerduidige kanten, haar tragedie en komedie, haar ironie, haar paradoxen, en haar rusteloze hoop. Het zal gebruik blijven maken van de spirituele kernpraktijken waardoor christenen het al eeuwenlang hebben volgehouden: gebed, contemplatie, de onderlinge band, aanbidding, vieringen, een levenslang leren van onze teksten en tradities. Jazeker, het zal op een significante manier afwijken van het con-

ventionele christendom, vooral in zijn moderne Anglo-Amerikaanse vorm. Maar nog altijd zal het *christelijk* zijn, in de beste zin van het woord: een betere, wijzere, meer verantwoordelijke en duurzame manier om mens te zijn; en dat volgens de opvattingen van Jezus.

Denk je eens in dat je huis helemaal in verval is geraakt. Het dak lekt, de muren zijn niet geïsoleerd, in de steunbalken van de vloer leven hele koloniën termieten, en de waterleidingen en elektra zijn op een abominabele manier geïnstalleerd. Dat los je niet gewoon op met een laagje verf en een nieuwe vloerbedekking. Je kunt het huis verkopen en ergens anders gaan wonen, of het tot de grond toe afbreken en helemaal opnieuw beginnen. Maar als je gehecht bent aan de herinneringen en het karakter die bij je oude, krakkemikkige huis horen, als je ervan houdt en er zoveel mogelijk van wilt behouden, dan moet je bij het slopen op een heel zorgvuldige manier te werk gaan. De sloop is in dat geval niet gericht op vernietiging, maar op redding.

In de loop der jaren hebben velen onder ons al veel sloopwerk verricht: er is lekkende spiritualiteit blootgelegd, rammelende ecclesiologie bij het grofvuil gezet, gevaarlijke theologische bedrading verwijderd en matig geïnstalleerde missiologie afgebroken. Uiteindelijk komt er dan een punt waarop we verder moeten kijken dan het sloopwerk, en ons moeten gaan richten op constructie. We moeten niet alleen vaststellen wat we achter ons laten, maar ook waar we heengaan en wat we willen opbouwen.

JE KLEINE INNERLIJKE FUNDAMENTALIST

Ik weet dat velen onder ons een kleine innerlijke fundamentalist hebben die is neergestreken op onze rechterschouder en die ons op dit moment de les leest. 'Wacht eens even!' gaat hij fluisterend in ons oor tekeer. 'Dat mag je helemaal niet doen. Het christelijk geloof is voor eens en voor altijd gedefinieerd door Jezus en de apostelen. Het is vervat in de geloofsbelijdenissen en bewaard gebleven dankzij de religieuze leiders en instituten. Het is al volledig opgebouwd, en er valt helemaal niets af te breken of te reconstrueren. Onze generatie heeft de plicht om

het getrouw over te dragen, zonder het te veranderen. We hoeven ons helemaal nergens voor te verontschuldigen, we hoeven ons ook niet aan te passen, en we hebben al helemaal geen shift nodig. Het christendom moet altijd blijven wat het altijd geweest is. Alles wat daarvan afwijkt is onorthodox, kettters, afvallig en verkeerd.’

Mijn eigen innerlijke fundamentalist heeft me gedurende een groot deel van mijn jeugd geïntimideerd met dit soort opmerkingen. Hij (mijn innerlijke fundamentalist lijkt altijd een man te zijn) genoot ervan om Judas 1:3 te citeren, waarin er op wordt aangedrongen ‘te strijden voor het geloof dat voor eens en altijd aan de heiligen is overgeleverd.’¹⁰ Het kereltje had ergens wel een punt: de boodschap van en over Jezus is inderdaad een vaststaand gegeven. Jezus vormt de parel van het christendom, onze schat, ons cadeau, en we mogen hem nooit uit het oog verliezen. De verhalen over wat Jezus zei en deed, met al hun rijkdom aan betekenissen, vormen het unieke kloppende hart van het christelijk geloof, dat altijd diep in ons binnenste moet blijven leven.

Maar mijn innerlijke fundamentalist heeft me ook misleid. Hij ging er voetstoots vanuit dat alles wat onze grootouders en ouders ons hebben gegeven precies dezelfde schat was als de schat die we van Jezus en de apostelen hebben ontvangen. Hij heeft niet beseft hoe vaak wij christenen in de loop van de geschiedenis hebben gemorreld aan die oorspronkelijke boodschap, hoe vaak we hem hebben belast met bagage, of bepaalde delen ervan hebben onderdrukt en andere delen hebben overbelicht, en hoe vaak we de woorden weliswaar hebben uitgesproken, maar de pointe hebben gemist. Het ‘geloof van de vaders’ dat ‘goed genoeg was voor mijn voorgeslacht’ zag hij aan voor het oorspronkelijke goede nieuws dat Jezus belichaamde en verkondigde. Mijn goedbedoelende kleine innerlijke fundamentalist heeft verkeerd begrepen en onderschat hoe vaak het christendom de noodzaak heeft gekend tot een spirituele shift en tot bekering.

Om te begrijpen hoe vaak binnen de kerkgeschiedenis de noodzaak heeft bestaan aan een herhaaldelijke en voortdurende shift, hoef je je alleen maar in te denken hoe de kerkelijke leiders van nu zouden toestaan dat politieke leiders beslissen over kerkelijke zaken zoals Constantijn de Grote dat deed in de vierde eeuw.¹¹ Stel je eens voor dat pau-

sen of predikanten in deze tijd over de macht zouden beschikken om gewapende legers af te sturen op de joden en moslims in hun werkgebied, of om nieuwe Kruistochten op te zetten, zoals ze deden in de twaalfde en dertiende eeuw.¹² Stel je voor dat kerkelijke vertegenwoordigers van nu diegenen zouden opsluiten, verbannen en executeren die ze beschouwen als ketters, zoals dat ging in de middeleeuwse tijd van de Inquisitie.¹³ Stel je voor dat een paus of een andere religieuze leider van nu legitimeert dat er land wordt gestolen van niet-christenen, of verklaart dat zij tot slaaf moeten worden gemaakt, zoals dat gebeurde in *Terra Nullius* in 1095 en in *Romanus Pontifex* in 1455.¹⁴ Stel je voor dat de meerderheid onder de hedendaagse christenen nu nog altijd met de Bijbel in de hand antisemitisme, slavernij, segregatie, de minderwaardigheid van vrouwen, of de aarde als middelpunt van het heelal zou verdedigen.¹⁵

God zij dank dat er binnen het christendom een rijke traditie van koerswijziging bestaat!

De katholieke theoloog Gustavo Gutiérrez stemde daarmee in: 'Bekering is een permanent proces,' zei hij, 'waarin we heel vaak tegen obstakels aanlopen die ons alles doen verliezen wat we hadden bereikt, waardoor we helemaal opnieuw moeten beginnen.'¹⁶ Of zoals Maarten Luther vermeldde in de eerste van zijn veelgenoemde, maar zelden gelezen vijfennegentig stellingen: berouw, heroverweging, en jawel, het ondergaan van een doorlopende 'shift' en bekering vormen absolute noodzakelijkheden, niet alleen aan het begin van je geloofsreis, maar gedurende iedere stap die je op die weg zet.¹⁷ Zonder doorgaande bekering worden onze tradities trots en corrupt, egoïstisch en naar binnen gekeerd, rigide en beknottend. Zonder doorgaande bekering kunnen we noch trouw zijn aan Christus, noch aan onszelf, noch aan de wereld om ons heen.

Niet lang geleden hielp een voormalige islamitische extremist me dit duidelijker in te zien. Tijdens een radio-interview werd hem gevraagd of hij de islam beschouwde als een oorlogszuchtige of juist als een vreedzame religie.¹⁸ Hij antwoordde dat de islam, net als het christendom, het judaïsme, het hindoeïsme en vrijwel iedere andere religie, in het verleden evenveel vreedzame als oorlogszuchtige periodes heeft

gekend, en dat dit in de toekomst net zo zal kunnen gaan. Daaraan voegde hij negen woorden toe die door hun belang zowel verontrustend als inspirerend zijn: *Een religie is wat haar aanhangers van haar maken.*

EEN DRIEVOUDIGE SHIFT

We zouden kunnen zeggen dat het christelijk geloof ontstaan is in één weekend, van Goede Vrijdag tot en met paaszondag. Deze drie dagen staan voor drie essentiële bewegingen die we moeten ervaren, als individu en ook als gemeenschap, om de wedergeboorte van ons geloof tot stand te kunnen laten komen.

In de eerste plaats is er op Goede Vrijdag een pijnlijke dood, een loslaten. Voor ons vandaag staat dit voor de ineensstorting van wat ik 'het christendom als stelsel met geloofsstandpunten' noem.¹⁹ Zo'n dood is traumatiserend en moet moedig en vastbesloten tegemoet getreden worden. Onze kleine innerlijke fundamentalisten zullen onophoudelijk op ons blijven inpraten, en ons bedreigen met hel en verdoemenis omdat we het in ons botte hoofd halen te durven overwegen dat onze eigen overtuigingen niet de essentie vormen van het christendom. Wanneer we bereid zijn het trauma van Goede Vrijdag onder ogen te zien en deze *spirituele shift* te ervaren, zullen we ontdekken dat ons geloof opnieuw geboren kan worden, niet als alleen maar een sterker en zuiverder stelsel met geloofsstandpunten, maar als iets groters, iets diepers, en iets rijkers: een manier van leven, namelijk de weg van liefde. Dat is wat ons te doen zal staan in deel I van dit boek.

De zaterdag staat voor een stilte, een contemplatieve pauze zodra het stof van het verlies op vrijdag is neergedaald, een verzoening met de vroegere en toekomstige betekenis van de trauma's van vrijdag. Als vrijdag staat voor loslaten, staat zaterdag voor met rust laten, zinken naar de diepte, afdalen naar een dieper uitzicht. In deel II zullen we een aantal harde waarheden onder ogen moeten zien over de grote schade die is en wordt aangericht door conventionele, onbekeerde opvattingen over God. Daarna zullen we zien hoe een positieve verschuiving binnen onze

opvattingen over God (een *theologische* shift) het nog onbenutte potentieel van het christendom kan vrijlaten, om daarmee onze wereld te helen en transformeren.

Deel III correspondeert met de paaszondag. Doordat we op vrijdag en zaterdag zoveel hebben moeten loslaten, kunnen we nu met minder bagage reizen, en deel gaan uitmaken van een *praktische, kerkelijke, ofwel missionaire* shift. We gaan een fris inzicht ontwikkelen in gemeenschappen, instituten en bewegingen, zodat we van *georganiseerde religie* de oversteek kunnen maken naar *organiserende religie*, dat wil zeggen: *religie die dingen organiseert ten bate van het algemeen belang*. Deze georiënteerdheid op beweging, zo zullen we zien, wordt in stand gehouden en versterkt door een positief gestemde spiritualiteit die een doorgaande, levenslange, de generaties overstijgende transformatie tot gevolg heeft.

Bepaalde lezers zullen sterk neigen tot één van deze drie shifts, en zich afvragen waarom ik de andere twee überhaupt noem. Mijn antwoord daarop is dat ik door mijn reizen allerlei christelijke tradities meemaak, en zie hoe al deze drie shifts nodig zijn binnen de diverse sectoren van de christelijke gemeenschap; en als het erop aankomt geloof ik dat ze alle drie stuk voor stuk onlosmakelijk met elkaar zijn verweven. Toch hoop ik dat lezers zich vrij zullen voelen om zich te concentreren op de delen van het boek waar ze klaar voor zijn, en in een later stadium terug te komen voor de andere delen (later, maar wel zo snel mogelijk, en de redenen daarvoor zullen duidelijk worden in deel III). Datzelfde geldt voor het materiaal in de appendices.

Wees je er, terwijl je leest, van bewust dat er binnen alle niveaus van het kerkelijk leven en binnen alle sectoren van de christelijke gemeenschap ook andere mensen zijn die nadenken over dezelfde uitdagingen en kansen als jij. Stel je open voor de mogelijkheid dat jij samen met hen door een rasechte beweging van de Geest wordt gestuurd, en dat we samen worden geleid en geroepen tot een betere manier om christen te zijn, en tot een betere manier om mens te zijn.

‘Stop!’ hebben bepaalde mensen tegen je gezegd. ‘Zo ben je wel ver genoeg gegaan.’

‘Ga terug!’ hebben anderen gezegd. ‘Je bent al te ver gegaan.’

‘Ga verder!’ zegt de Geest. *Ga vooruit!*

Het verhaal van het christendom
gaat over mensen die onderweg zijn,
uit oude, kapotte geloofssystemen
naar een nieuwe, verlossende
manier van leven.

Het is tijd om weer op weg te gaan.

Volgens Brian McLaren staat het christendom op een kantelpunt. Steeds meer christenen definiëren zichzelf niet meer in termen van geloof, maar leven vanuit liefde. Gelovigen identificeren zich steeds minder met georganiseerde religie en meer met het organiseren van religie: van het bouwen aan vrede tot het overwinnen van armoede en onrecht. McLaren nodigt zijn lezers uit om de belangrijkste bedevaart van deze tijd te ondernemen: het christendom christelijker maken.

‘De lezer die dit boek oppakt met de vraag of McLaren wel binnen de door de lezer aangehangen of vastgestelde confessionele lijntjes kleurt, kan het boek beter weggelaten. Maar als je geïnspireerd wilt worden voor christen zijn en kerk zijn in deze tijd en in de toekomst, lees dan. Lees, en spreek er met anderen over. Want hier worden dingen gezegd die ertoe doen.’ JOS DOUMA

KOK

9 789043 529280

NUR 700
ISBN 978 90 435 2928 0